

GESCHIEDFILOSOFIE

Raoul Bauer

- F.R. Ankersmit, *Denken over geschiedenis. Een overzicht van moderne geschiedfilosofische opvattingen*. Groningen, Wolters-Noordhoff, 1984, 330 p., ISBN 90 01 03330 X
- W.J. Van Der Dussen, *Filosofie van de geschiedenis. Een inleiding*. Muiderberg, Coutinho, 1986, ISBN 90 6283 662 3.

Bekijkt men de geschiedschrijving tot nu toe, dan springen onmiddellijk twee vaststellingen in het oog. Vooreerst is er de enorme hoeveelheid studies die in de vorm van boeken, artikels, films, enzovoort, aan het verleden worden gewijd. Eveneens opvallend is vervolgens de enorme inhoudelijke verscheidenheid die tot uiting komt in deze werken die nochtans handelen over hetzelfde verleden. Beide constataties roepen een aantal fundamentele vragen op. Zo bijvoorbeeld waarom de mens zich telkens opnieuw naar het verleden wendt? Wat hoopt hij daar te vinden? Het antwoord hierop kan niet volledig bepaald zijn door spatio-temporele omstandigheden. In alle periodes en op alle plaatsen vindt men immers, weliswaar niet steeds in dezelfde vorm, diezelfde bekommernis terug. Is het mogelijk dat een dergelijk volgehouden betrokkenheid op het verleden te maken zou hebben met het zoeken naar de zingeving van het eigen bestaan? Deze laatste is noch een eenvoudig noch een belangeloze vraag. Hetzelfde geldt voor de problematiek die door de tweede vaststelling wordt opgeroepen. Eénzelfde verleden geeft aanleiding tot een voortdurend andere beeldvorming en beschrijving ervan. Het verleden op zich genomen schijnt ongrijpbaar te zijn. Het laat zich in ieder geval niet ontdekken als een vaststaand gegeven. Met de regelmaat van een klok, worden dezelfde periodes steeds aan nieuwe benaderingen onderworpen en vaststaande kennis lijkt meer dan ooit een verre en zelfs onbereikbare droom te zijn. Deze inzichten nopen tot een nadenken over de aard van het verleden en over de soort relatie die bestaat tussen de historicus en zijn studie-object. En rekening houdend met het belang dat de geschiedbeoefening kan hebben voor de menselijke zingeving, is het duidelijk dat bij dit alles meer aan de orde is dan een loutere *Spielerei des Geistes*. Het betreft een voluit fundamentele problematiek.

Al deze problemen kunnen nu niet binnen de praktische geschiedbeoefening worden opgelost. Wat niet betekent dat de historicus ze door een indringen-

de en beeldende beschrijving en interpretatie van een verleden periode, niet minstens indirect naar voren kan brengen. Maar het onderwerp van een rechtstreekse vraagstelling zullen ze bij hem nooit zijn. Het gaat hier immers over een filosofische problematiek die een eigen benadering vraagt. Hiermee komt men op het terrein van de geschiedfilosofie.

Deze intellectuele activiteit die zowel wortelt in de filosofie als aanleunt bij de geschiedbeoefening, wordt door heel wat historici argwanend bekeken. Men schijnt de geschiedfilosoof in de eerste plaats te zien als een vreemde indringer die vanuit zijn verheven Olympus de in stoffige archieven wroetende historici voortdurend op de vingers kijkt én tikt. Illustratief hiervoor is het bijtende verwijt dat Pieter Geyl de verdediger van de theoretische geschiedenis, Jan Romein, voor de voeten wierp. Deze laatste had in zijn pleidooi voor de theoretische geschiedenis, een variant van de geschiedfilosofie, de praktische historici vergeleken met de machinisten aan boord van een schip en de theoretici met de navigators. "Ik mag dus ploeteren in de diepte van het schip", riep Geyl het uit, "... terwijl Romein mij vertellen zal, in welke richting. ... Hij bedoelt wel waarlijk, dat wij praktische historici niet weten waarheen, enkel maar domweg energie leveren... Het getuigt van waarlijk verbijsterende zelfoverschatting, wanneer een historicus die op het gebied der praktische geschiedenis niets heel bijzonder heeft gepresteerd, op grond van zijn theoretische studiën op eenmaal zijn collega's komt beschrijven als blind varende lieden, die alleen hij voor onheil kan bewaren". Zoals meer gebeurde, was Geyl in deze veroordeling veel te weinig genuanceerd. Maar men moet wel toegeven dat sommige geschiedfilosofen zo hoog boven de werkzaamheden van de historicus zweven dat enige irritatie vanwege deze laatsten wel terecht is. Men mag evenwel met het badwater ook het kind niet weggooien. De geschiedfilosofie die met eerbied voor het specifieke karakter van de praktische geschiedbeoefening haar taak vervult, kan aan de geschiedwetenschap onschatbare diensten bewijzen. Zeker in een tijd waarin de waarde van de geschiedenis door bepaalde onderwijsinstanties ondergewaardeerd wordt en waarin zij bovendien de confrontatie moet aangaan met opdringerige sociale wetenschappen, is een filosofische reflectie op de grondslagen en de betekenis van het vak meer dan nodig. Daarom is de aversie van veel historici tegen de geschiedfilosofie een spijtige zaak.

Deze situatie treft men ook aan in het Nederlandse taalgebied. Vooral in België wordt de geschiedfilosofie stiefmoederlijk door historici behandeld. Als een uitzondering vermeld ik hier graag het kleine, pretentieloze maar fijnzinnig geschreven essay van de vorig jaar overleden Leuvense hoogleraar Emiel Lousse, *Geschiedenis* (De Kinkhoren, Brugge-Brussel, 1945). Hetzelfde geldt voor *Geschiedenis voor mensen* van Karel Van Isacker (De Nederlandsche Boekhandel, 1964) en voor enkele artikels van de Gentse historicus Raoul Vancaenegem. Deze geciteerde, korte reflecties op de geschiedwetenschap bleven grotendeels

alleenstaande gevallen. Gelukkig schijnt er toch een grotere openheid voor dit gebied te groeien. In Nederland is de belangstelling voor de geschiedfilosofie heel wat groter. Dit is begrijpelijk omdat daar reeds een zekere traditie bestaat. Met name Huizinga heeft terzake inspirerende bladzijden geschreven terwijl we ook mogen aannemen dat de felle twisten tussen Geyl en Romein het vuur brandend hebben gehouden. Op een meer rustige manier heeft ook de historicus-socioloog P.J. Bouman de zaak van de geschiedfilosofie verder ondersteund door een aantal merkwaaardige publicaties. De jongste tijd is er vooral het tijdschrift *Theoretische Geschiedenis* dat een zekere faam heeft opgebouwd. Eveneens significant voor de levende interesse op dit gebied is het verschijnen van een aantal geschiedfilosofische studies. Zo schreef de Utrechtse hoogleraar H.W. van der Dunk een diepgaande studie over de grenzen en de mogelijkheden van de historische kennis (*De organisatie van het verleden*, Bussum, Van Holkema & Warendorf, 1982. Voor een recensie ervan zie onder andere *Streven*, juli 1984 en *DIGO*, september 1984). Verder zijn nog te vermelden de twee boeken die hier ter bespreking voorliggen, namelijk F.R. Ankersmit, *Denken over geschiedenis* en W.J. Van Der Dussen, *Filosofie van de geschiedenis*. Beide willen zich in de eerste plaats tot een studentenpubliek richten.

Denken over geschiedenis

Het boek van Ankersmit (R.U.-Groningen) is een ongemeen rijk werk. De manier waarop hier een overzicht van de moderne geschiedfilosofische opvattingen wordt gegeven en de uitgebreide en gecommenterde literatuurlijst maken van deze studie een betrouwbaar werkinstrument. Wel kan men zich afvragen of dit voor een studentenpubliek niet te hoog gemikt is.

In een inleidend hoofdstuk tracht de auteur het begrip 'geschiedfilosofie' te definiëren. Hij onderscheidt hierin drie bestanddelen: de historiografie, de speculatieve geschiedfilosofie waarin vragen worden gesteld over de diepere grondstructuur en de zin van het geschiedgebeuren in zijn totaliteit, en tenslotte de kritische of analytische geschiedfilosofie die zich bezighoudt met de geschiedbeoefening in die zin dat zij onderzoekt welke methoden de historicus gebruikt om te komen tot een aanvaardbare weergave van het verleden. "Wat de wetenschapsfilosofie is voor de wetenschap, is de kritische geschiedfilosofie voor de geschiedbeoefening" (p. 15). Met deze opsplitsing sluit Ankersmit aan bij de nu reeds traditionele indeling van dit studieveld zoals men die kan vinden bij onder anderen W.H. Walsh en R.F. Atkinson. Eveneens in het spoor van een bestaande traditie in geschiedfilosofische geschriften, laat hij in dit boek de historiografie onbesproken. In een studie die "niet de pretentie heeft om meer te zijn dan een weergave van bestaande geschiedfilosofische opvattingen", zoals hij zelf zegt

(p. 14), kan dit misschien verantwoord zijn, maar het neemt niet weg dat de afwezigheid van de historiografie een leemte achterlaat. Vooreerst om de eenvoudige reden dat zonder de geschiedschrijving de geschiedfilosoof in het ijle praat en vervolgens omdat precies de geconstateerde verscheidenheid in het schrijven over hetzelfde verleden, een grote, zoniet de grootste stimulans is om te reflecteren over het vak.

De bespreking van de speculatieve en kritische geschiedfilosofie, vormt het eigenlijke *corpus* van het boek. Heel terecht voegt de auteur hier nog een goed gestoffeerd slothoofdstuk aan toe over *Maatschappij en geschiedbeoefening*. Waarom terecht? Omdat juist een reflectie over de zin en de betekenis van de geschiedbeoefening een inzicht moet kunnen geven in de maatschappelijke relevantie van de geschiedenis.

Speculatieve geschiedfilosofie

Na deze inleiding bespreekt Ankersmit eerst de speculatieve geschiedfilosofie. Hij maakt hier een onderscheid tussen "aprioristische en aposterioristische geschiedspeculaties" (p. 28 e.v.). Een voorbeeld van de eerste groep is Kant; de tweede richting wordt ondermeer vertegenwoordigd door Oswald Spengler en Arnold J. Toynbee. De auteur maakt dit onderscheid op grond van de wijze waarop zij hun geldigheid trachten te bewijzen. Ofwel steunen zij op kennis die buiten de ervaring omgaat of daaraan voorafgaat (kennis a priori) ofwel baseren zij zich op ervaring en waarneming van de werkelijkheid (kennis a posteriori). Ankersmit benadrukt hierbij dat deze indeling gerelateerd is "aan de wijze waarop deze systemen zich aan ons presenteren en niet aan het soort kennis dat daar in feite geboden wordt. De kritiek is namelijk dat speculatieve systemen geen betrouwbare (aprioristische of aposterioristische) kennis bieden en hun aanspraken daarop ongegrond zijn" (p. 30). Zoals hij zelf toegeeft, mag men deze indeling nooit in absolute termen zien. In de praktijk komen bij elke speculatieve geschiedfilosoof deze twee steeds gezamenlijk voor. Een sprekend voorbeeld hiervan vormt Hegels geschiedfilosofie die door Ankersmit op een boeiende en vrij uitvoerige manier besproken wordt (p. 33 e.v.).

Dit hoofdstuk wordt afgesloten met een kritiek op de speculatieve systemen waarbij Ankersmit zich vooral op Karl R. Popper steunt. In de eerste plaats wordt hier onder vuur genomen hun 'metafysisch' karakter dat deze systemen als onwetenschappelijk brandmerkt. Ook het feit dat zij 'wetten' in het geschiedverloop ontdekken en dus voorspellingen zouden mogelijk maken, wordt op de korrel genomen. Tenslotte wordt ook hun holistische benadering (de menselijke samenleving wordt gezien als één samenhangend geheel) afgewezen. Deze aanval wordt uiteindelijk wat afgezwakt in de laatste paragraaf waar de ideeën terzake

van de Amerikaanse geschiedfilosoof Haskell Fain worden uiteengezet.

Fain vertrekt van het selectieprobleem waarmee elke historicus te maken heeft. Dat het 'principe van de causaliteit' hier als kompas zou kunnen fungeren om bepaalde feiten wel en andere niet te weerhouden, wijst deze auteur van de hand. Het steunt zijns inziens nog steeds op de achttiende-eeuwse opvatting van de Schotse filosoof David Hume waarin een causale relatie losstaat van de hoedanigheden van de gebeurtenissen waartussen deze relatie speelt. Uiteraard zullen de historici een dergelijk verband niet aanvaarden. De verwantschap tussen de feiten, die zij oorzakelijk willen verbinden, speelt wel degelijk een rol. Hier komt nu volgens Fain het belang van de speculatieve geschiedenis naar voren. Binnen haar holistische (of totaal)benadering geeft zij aan de historicus een idee van wat in het verleden bij elkaar hoort en wat daarom in een historische narratio over een bepaald onderwerp past (p. 63). In dit verband ziet Fain (terecht) geen breuk tussen de speculatieve historicus en zijn 'normale collega': "Een speculatieve geschiedfilosofie biedt het geraamte voor historische narratio's, de historische narratio's voorzien dat geraamte van het vlees van de historische feiten. Maar beide worden steeds vereist: een historische narratio zonder speculatieve geschiedfilosofie is blind, een speculatieve geschiedfilosofie zonder historische feiten is leeg..." (p. 64). Hier ligt volgens de Amerikaanse historicus de waarde van de speculatieve systemen. Voor de rest is hij bereid de kritiek van Popper en anderen op het zogenaamde voorspellende vermogen van deze geschiedbenadering te onderschrijven.

Persoonlijk vind ik het jammer dat Ankersmit deze opvattingen van Fain niet heeft open getrokken naar Max Webers *Idealtypen* en naar de opvattingen terzake van de Oostenrijks-Nederlandse filosoof S. Strasser. Nu zou men de indruk kunnen hebben dat Fain een wat alleenstaand geval is terwijl zijn visie toch aansluit bij belangrijke denkstromingen. Vervolgens mis ik een zekere nuancing bij de bespreking van de 'toekomstvoorspellingen' van de speculatieve geschiedfilosofen. In deze materie mag men bijvoorbeeld Spengler en Toynbee niet over dezelfde kam scheren. Maar afgezien van deze enkele aanmerkingen, blijft dit een goed informatief hoofdstuk.

Kritische geschiedfilosofie

Met het hoofdstuk over de kritische geschiedfilosofie, komt men in het mammoetgedeelte van het boek. Het is niet enkel het meest uitvoerige, maar ook het beste deel van deze studie. Heel wat bladzijden hebben ongetwijfeld een internationale allure. Samenvatten waf hier besproken wordt, is een onbegonnen werk. Wel kan een kort overzicht worden gegeven. Zo behandelt Ankersmit de vraag of kennis van het verleden eigenlijk wel mogelijk is, hij bespreekt 'feiten'

en 'uitspraken' in de geschiedwetenschap en hij blijft lang stilstaan bij de 'historische verklaring'. In dit laatste deel reflecteert hij ondermeer over het verschil en/of de gelijkenis tussen verklaringen in de wetenschap en in de geschiedenis, over de diverse vormen van hermeneutiek en over de causaliteitsproblematiek. Heel goed is vervolgens zijn bijdrage over het historisme en het narrativisme. Vooral in verband met het historisme, dat een ongemeen complexe richting is, zou een meer doorgedreven analyse van de evolutie in de historiografie en in het historisch denken – zoals bijvoorbeeld in H.W. von der Dunks *De organisatie van het verleden* – welkom zijn geweest. Uitvoerig bekijkt Ankersmit daarna de relaties tussen de geschiedbeoefening en andere disciplines en eindigt tenslotte met de analyse van de begrippen 'vrijheid' en 'noodzakelijkheid', en 'subjectiviteit' en 'objectiviteit' in de geschiedbeoefening. Ongetwijfeld gaat het hier om zeer fundamentele items binnen de wetenschap der geschiedenis. Zij worden met grote bekwaamheid behandeld.

Wat ik hier wel mis, is een bespreking van het anachronisme in de geschiedbeoefening. Hiermee bedoel ik dat bij het kijken naar het verleden, de historicus nooit volledig los kan komen van zijn eigen tijd en van zijn eigen standpunt. De bespreking van dit anachronisme heeft dus volop te maken met de manier waarop de historicus het verleden kan en mag benaderen. Onrechtstreeks komt het in deze studie wel aan bod. Het verdient evenwel een meer rechtstreekse aandacht en dit niet in het minst omdat het toelaat om *vanuit de praktijk van de historiografie* de stap te zetten naar geschiedfilosofische beschouwingen in plaats van – zoals het gewoonlijk gebeurt – andersom. Een dergelijke werkwijze zou het wantrouwen van heel wat historici tegenover de geschiedfilosofie misschien wat mildereren.

Opvallend is ook Ankersmits herhaalde waarschuwing voor een "verwarring van taal en werkelijkheid". Hierbij ontvalt hem de bedenking: "Zo populair is deze verwarring dat men zich haast afvraagt of er in de geschiedbeoefening soms een goede reden is dit onderscheid te elimineren" (p. 90). Dat er *logisch* gesproken, een onderscheid tussen taal en werkelijkheid bestaat, is duidelijk, maar ik vraag mij wel af of de auteur dit in de gegeven context niet overbelicht. Eens men op het niveau van de geschiedbeoefening is gekomen, gaat het hier immers om een illusoir onderscheid. In die zin namelijk dat in de geschiedbeoefening de verleden werkelijkheid als zinvol, verstaanbaar gegeven, enkel aanwezig is via de taaltussenkomst van de historicus. Hij is het immers die de op zich genomen nietszeggende 'brokstukken', die ons van het verleden zijn overgebleven, enkel talig tot herkenbare realiteiten kan maken. Daarom gaat het hier niet om een 'populaire verwarring', maar betreft het eerder een inzicht dat elke werkelijkheid en dus ook de verleden werkelijkheid in feite een talige werkelijkheid is.

De zin der geschiedenis

In een laatste deel behandelt de auteur het thema *Maatschappij en geschiedbeoefening*. Conform aan de opzet van het boek (het geven van een overzicht) is ook dit hoofdstuk in de eerste plaats beschrijvend, behalve in de laatste paragraaf waarin de zin van de geschiedenis wordt besproken. Centraal stelt Ankersmit de mogelijkheid die de geschiedenis ons biedt voor een nadere plaatsbepaling van onszelf en van onze tijd : "onze identiteit is gelegen in onze geschiedenis" (p. 315). Interessant in dit verband is zijn kritiek op het hodiecentrisme waarin de geschiedkundige blik zich beperkt tot de laatste vijftig of honderd jaar. "Reeds Huizinga constateerde dat wij meer gebaat zijn bij kennis van bijvoorbeeld de achtergronden van de val van het Romeinse rijk of van bepaalde in de Middeleeuwen geschapen bestuurlijke instituties dan bij het gedetailleerd verslag van de oorzaken van de Eerste Wereldoorlog of van de Chinese Revolutie" (p. 314). In een periode waarin heel wat studenten geschiedenis opteren voor de contemporaine richting, komt een dergelijke waarschuwing op zijn tijd. "De vruchten van de boom der kennis kunnen ons voeden en ons buikpijn bezorgen", gaat Ankersmit in een ander verband verder. Of met andere woorden, de geschiedbeoefening heeft niet enkel haar nut, maar brengt wellicht ook haar gevaren mee. Nietzsche wees hier al met nadruk op. "Hij vreesde vooral dat een bezig-zijn met het verleden ons vermogen te kunnen handelen zou kunnen verlammen". Ten onrechte, volgens Ankersmit. Sinds de mens zich ongeveer tweehonderd jaar geleden van zijn historiciteit bewust werd, is dat zeker niet ten koste van zijn daadkracht geweest. Eerder was het zo dat alle '-ismen', die de wereld hebben veranderd, in belangrijke mate geschiedinterpretaties zijn. Men kan het gerust zo stellen, meent de auteur, dat "de geschiedbeoefening en het moderne historische besef" zelf tot de belangrijkste determinanten van het historisch proces behoren. Daarom is de geschiedbeoefening wel een van de minst onschuldige academische disciplines en daarom ook moet zij met de nodige ernst en eierlijkheid worden beoefend. Met deze overwegingen eindigt dit inspirerend werk dat ongetwijfeld een wezenlijke bijdrage betekent voor het geschiedfilosofische denken.

Filosofie van de geschiedenis

Eveneens in verband met deze discipline, verscheen vorig jaar *Filosofie van de geschiedenis*, van W.J. Van Der Dussen (K.U.-Nijmegen).

Dit boek valt in feite uiteen in twee delen. In een eerste tracht de auteur een begrippenapparaat op te stellen. Achtereenvolgens behandelt hij de vragen 'Wat is filosofie ?' (p. 11 e.v.) en 'Wat is geschiedenis ?' (p. 25 e.v.), om dan de

stap naar een omschrijving van een 'filosofie van de geschiedenis' (p. 41 e.v.) te kunnen zetten en naar een hoofdstukje *Geschiedwetenschap en filosofie* (p. 58 e.v.). Dit laatste bevat zowel een thematische behandeling van enkele problemen zoals de analytische filosofie van de geschiedenis, de relevantie van de geschiedfilosofie, theoretische geschiedenis, enzovoort, naast ook reeds een chronologisch overzicht van het geschiedfilosofisch denken tot de Tweede Wereldoorlog. Het tweede deel bestaat dan uit een bespreking van de geschiedfilosofie in Duitsland en van die in de Angelsaksische wereld. Voor Duitsland komen Droysen, Dilthey, Windelband en Rickert aan bod naast een wat meer algemene bespreking van het historisme. In het Angelsaksische denken worden Karl R. Popper en R.G. Collingwood uitvoerig besproken.

Op een summiere maar over het algemeen duidelijke manier analyseert de schrijver enkele onderdelen van de filosofie en de geschiedfilosofie. Het onderscheid bijvoorbeeld tussen 'methoden' en 'methodologie' wordt degelijk uitgelegd. Hetzelfde geldt voor zijn uitleg van enkele ontologische kwesties. Jammer genoeg wordt deze heldere aanpak niet volgehouden. Een boek als dit, dat zich richt tot een studentenpubliek, moet niet enkel een klare overzichtelijkheid, maar ook een zo groot mogelijke volledigheid nastreven. En hier wringt het schoentje. Deze studie is totaal onevenwichtig gestructureerd en dit heeft uiteraard zijn gevolgen voor de inhoud. Het feit dat Van Der Dussen een derde van zijn boek aan Popper en Collingwood besteedt, maakt dat hij de overige auteurs en de andere onderwerpen, waaronder toch zeer fundamentele, op een drafsje moet afwerken. Illustratief voor deze scheefgetrokken situatie is dat een toch wel belangrijke filosoof als de Heidelberger H.G. Gadamer het met een eenvoudige verwijzing naar zijn naam en de titel van zijn 'magnum opus' moet stellen. In een boek, dat vaart onder de vlag 'filosofie van de geschiedenis', is dit niet te verantwoorden. In de grond heeft men hier de stellige indruk dat Van Der Dussen zijn eerste deel heeft gebruikt als een lange inleiding op de bespreking van Popper en Collingwood, twee filosofen waar hij zich goed schijnt bij thuis te voelen. Dit laatste deel is dan wel de moeite waard. Spijtig dat het in een deze verpakking wordt voorgesteld.